

XVIII. VE XIX. YÜZYILLARDA PALU'DA MADENCİLİK FAALİYETLERİ

Mining Activities in Palu in 18th and 19th Centuries

Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK*

Özet

Osmanlı Devleti'nde maden üretim faaliyetlerinin gerçekleştirildiği belli başlı bölgeler vardı. Bunlardan birisi de Keban ve Ergani madenlerinin yer aldığı bölge idi. Osmanlı Devleti, bu bölgedeki madencilik faaliyetlerini belirli bir organizasyon çerçevesinde yürütmüştür. Bunu da bir yandan bölgenin belli başlı yerlerinde kadimden beri var olan gelen maden ocaklarını işletirken, bir yandan da sürekli olarak yeni maden ocaklarını araştırmayı ve üretime dâhil etmeyi ihmal etmeyerek yapmıştır. Bu açıdan bakıldığında, söz konusu maden üretim faaliyetleri organizasyonunda başlangıç dönemlerinden beri çeşitli boyutlarda verdiği destekleyici mahiyetteki hizmetler ile yerini almış olan Palu'da da, tarihsel süreç çerçevesinde değişik zamanlarda Huşin ve Sivan nahiyelerinde altın, gümüş ve bakır üretimi yapılan çeşitli maden ocakları bulunarak üretim sürecine dâhil edilmiştir. Bu bağlamda geçmişi 1730'lu yıllara kadar dayanan ve XX. yüzyılın ilk başlarında da devam ettiği görülen maden üretim faaliyetleri ile Palu, bu sektörde sadece cevher üretimi ile yer almamıştır. Bunun yanında, Keban ve Ergani'deki maden işleme tesislerinde cevherlerin ayrıştırılmasında ihtiyaç duyulan enerjinin sağlanmasında kullanılan odun kömürünün de yıllık 10.000 ila 20.000 yük arasında değişen miktarlarda teminini de sağlamıştır. Söz konusu kömür ise o dönemlerde ormanları ile meşhur olan Palu kazası Avcı nahiyesinden elde edilmiştir. Bundan başka, söz konusu yerdeki ormanlardan elde edilen kömürlerin Keban'a ulaştırılması için gerekli olan keleklerin yapımında kullanılan koyun derilerinin sağlanmasında da Palu önemli bir fonksiyon icra etmiştir. Yine madenler bölgesinde elde edilen cevherlerin işlenmek üzere sevk edildiği Ergani'ye naklinde kullanılacak olan yük hayvanlarının temin edildiği yerlerden birisi de Palu idi.

Çalışmamızda yukarıda belirtilen hususlar bağlamında söz konusu dönemlerde Palu'da gerçekleştirilen madencilik faaliyetleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan kayıtlar çerçevesinde ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Palu, Huşin, Sivan, Madencilik, Kelek, Tulum.

Abstract

In the Ottoman State, there were certain regions where mining activities were carried out. One of them was the region where Keban and Ergani mines were located. Ottoman State operated these mining activities within the frame of a specific organization. This was achieved on the one hand by operating the mines which existed in certain areas of the region from the old, and on the other hand by not neglecting researches about new mines and making them active production points. From this point of view, Palu has taken its place in the organization of mine production activities with its supportive services in various extents since the beginning periods of the organization. Within the framework of the historical process, various mines of gold, silver and copper were found in the Huşin and Sivan sub-districts at different times and

* Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Antalya.

they were involved in the production process. In this context, Palu with its mining production activities which dates back to 1730s and continued in the early 20th century did not take part in this sector solely as a substance production point. In addition, Palu also supplied the amount of wood coal used in the mining processing facilities in Keban and Ergani to provide the energy needed for the separation of substances from 10,000 to 20,000 loads per year. The coal mentioned was provided from Avcı sub-district of Palu township which was famous for its forests in the given period. Apart from this, Palu played an important part for the supply of sheepskin used for the production of kelek (raft) which is needed for the transportation of the coals from forests to Keban. Again, Palu was one of the places where draught animals were provided from. These animals were used for transportation to Ergani where substances were dispatched in order to be processed.

In this study, mining activities in Palu in given periods within the context of mentioned issues based on records kept in the Ottoman Archives of the Prime Ministry.

Key Words: Palu, Huşin, Sivan, Mining, Kelek, Tulum.

Giriş

Madencilik insanlık tarihi açısından önemli bir sektör olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü insan hayatında gerek gündelik hayatta kullanılan her türden alet edevatın yapımında kullanılması ve gerekse süs eşyalarının yapımında kullanılması açısından madenlerin önemli bir yeri vardır. Bu anlamda meseleye yaklaşıldığında bütün toplumların gerek üretim ve gerekse kullanım açısından madencilikle ilgilendiğini söyleyebiliriz. Osmanlı Devleti veya toplumu da madencilikle ilgilenmiştir. Bu ilgi az önce belirtildiği gibi gerek üretim ve gerekse kullanım açısından olmuştur. Mesela para darlığı, silah yapımı ve gündelik hayatın çeşitli alanlarında kullanımı gibi boyutlarıyla Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun madencilığa önem vermiş olduğunu söyleyebiliriz. Böyle önemli bir alanla Osmanlı Devleti, daha kuruluş devirlerinden itibaren ilgilenmeye başlamıştır. Bu anlamda baktığımızda Osmanlı coğrafyasının belirli bölgelerinde maden üretim alanlarının mevcut olduğunu veya ele geçirilen topraklarda yeni yeni maden ocaklarını arama faaliyetlerini yürüttüğünü söyleyebiliriz. Hatta II. Bayezit döneminde maden üretim faaliyetlerinin de kurumsallaştırılmaya çalışıldığını ve bu anlamda maden kanunlarının oluşturulmuş olduğunu görüyoruz.

Osmanlı Devleti'nde önemli maden üretim alanlarından birisi de Doğu Anadolu bölgesindeki Keban Ergani yöresi idi. Devlet, buradaki madencilik faaliyetlerini belirli bir organizasyon çerçevesinde yürütmeye çalışmıştır. Bu anlamda başlangıç dönemlerinde Keban ve Ergani madenlerinin üretim faaliyetlerinin devamlılığını sağlayabilmek için komşu yerleşim birimlerini belirli yükümlülüklerle bu maden ocaklarına bağlamış, daha sonra ise yine bu yerleşim yerlerinde ve civarlarında maden arama faaliyetlerini yürütmüştür. İşte Osmanlı Devleti'nin Keban ve Ergani madenlerinin üretim faaliyetlerinin devamlılığı açısından çeşitli yükümlülüklerle bu maden ocaklarına bağladığı yerlerden birisi Palu olmuştur.

Aynı şekilde devletin ve toplumun madenlere olan ihtiyacını karşılayabilmek açısından maden arama ve dolayısıyla maden üretim faaliyetlerini yürüttüğü yerlerden birisi de Palu kazası olmuştur. Bu bağlamda Palu’da maden üretim faaliyetleri XVIII. yüzyılın ortalarında başlamış ve Osmanlı Devleti’nin yıkılış dönemlerine kadar devam etmiştir. Aynı şekilde maden üretim faaliyetlerine olan desteği de yine XVIII. yüzyılda başlamış ve XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Bu nedenle biz çalışmamızda meseleye bu açılardan bakmaya çalışacağız.

1. Palu’da Yer Alan Maden Yatakları veya Palu Madenleri

Palu’nun maden üretim faaliyetleri açısından çok önemli bir yere sahiptir. Bunu 1790 yılında yaşanan gelişme çok güzel bir şekilde anlatmaktadır. O yıl Palu hâkiminin emrindeki askerler ile sefere katılması emredilir. Maden emini bunun üzerine maden üretim faaliyetlerinin durabileceği endişesi ile hemen İstanbul’a müracaat ederek hâkimin seferden affını talep eder. Onun bu isteği padişah tarafından kabul edilir ve Palu hâkimi seferden affedilir. Ama padişah bu konudaki emrin Palu hâkimine gizlice gönderilmesini emreder. Çünkü böyle bir durum, madenlere bir şekilde yükümlü olan diğer kazalara örnek teşkil edebilecektir¹.

a. Sivan Altın ve Gümüş Madeni

Palu kazasında maden üretim faaliyetleri bağlamında biz ilk teşebbüslerin 1594 yılında başlatılmış olduğunu biliyoruz. Malum olduğu üzere Osmanlı Devleti’nde ülkenin değişik yerlerinde var olan maden ocaklarının işletilmesine özen gösterildiği gibi, sürekli olarak maden arama faaliyetleri de yürütülmüştür. Bu bağlamda 1594 tarihinde Palu sancağı Çapakçur kazasına bağlı olan Sivan isimli yerde maden numuneleri görülmüştür². Ancak anlaşılan o ki buradaki cevherlerin maden değeri yeterli görülmediği için üretime başlanılmamıştır. Fakat sonraki dönemlerde de devam eden maden arama çalışmaları kapsamında XVIII. yüzyılın ortalarına doğru 1735 yılında aynı bölgede yeniden madencilik faaliyetleri gündeme gelmiştir. İşte bu sürecin doğal bir sonucu olarak söz konusu tarihte Palu kazasının Sivan nahiyesi Alaaddin köyünde maden cevheri tespit edilmiştir³. Bunun üzerine padişah emri gereğince söz konusu maden ocağından birkaç fırınlık cevher numune tutulmak üzere alınmış ve Ergani madenine gönderilmiştir. Piristad ustaları tarafından izabe edilen bu cevherin her fırından 15-200 dirhem(dirhem, yaklaşık 3. 182 gram ağırlığında bir ölçü birimi) arasında gümüş ve 6-6.5 dirhem ağırlığında da altın elde edilmiştir. Madenciler, bölgenin orman açısından zenginliğini de dikkate alarak bu maden

¹ BOA, HAT. 1391-55514.

² BOA, C.DRB. 14-656. Bir çalışmada buradaki maden de belge diliyle ikiyüz sene önce maden üretim faaliyetinin varlığından bahsedilmiştir. Bkz., Celaleddin Uzun, “Osmanlı Döneminde Palu Çevresinde Maden Kaynakları”, *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı XXXV, Ağustos 2018, s. 86. Ancak tarafımızdan belgedeki bilginin değerlendirilmesi sonucunda buradaki madencilik faaliyetinin 1594 yılına dayandığı tespit edilmiştir.

³ BOA, C.DRB. 55-2743. Ayrıca bkz., Uzun, a.g. m., s. 87.

ocağını işletmeye alma konusunda mal bulmuş mağribî gibi davranmışlardır. Çünkü ortaya çıkan cevherin Ergani madenine göre oldukça verimli olduğu görülmüştür. Bu nedenle onlar söz konusu cevherin Ergani madenine nakledilerek orada izabesine karar vermişlerdir. Bunun üzerine söz konusu madene bu gibi durumlarda öteden beri olageldiği üzere madenciler tayin edilmiştir⁴.

Ancak bununla ilgili olarak ortaya hemen birkaç problem çıkmıştır. Bunlardan birincisi, bu maden ocağının cevher zenginliğinin ne kadar olduğunun tespit edilememesi, ama buna rağmen üretiminin gayet kolay ve ucuz olduğu düşüncesiyle cevherlerin Ergani madenine nakledilerek üretime başlanması karar verilmiş olmasıdır. İkincisi ise, bölgedeki asayiş daha doğrusu asayişsizlik problemidir. Çünkü kaynaklardan anlaşıldığına göre yöre halkından bazıları madencilik faaliyetleri dolayısıyla kendi bölgelerinde ehl-i örf taifesinin bulunmasından hoşnut olmamıştır. Daha doğrusu kendi yaşadıkları bölgelerde devlet otoritesinin bu vesile ile hissettirilecek olmasından memnun olmamışlardır. Bu nedenle onlar zaman zaman madencilik faaliyetinde bulunanları çeşitli şekillerde rencide etmeye başlamışlardır. Dolayısıyla devlet yetkilileri, bu risk faktörlerini de bildikleri halde maden üretim faaliyetinin başlatılmasına karar vermişlerdir. Bu nedenle söz konusu ocakta maden üretim faaliyetinin başlaması kararını veren Ergani madeni emini, İstanbul'a bir yazı yazarak bütün bu risklerin giderilmesi manasında ilgililere yazı yazılmasını ister. O, yazısında madencilerin korunması ve himayesi ile üretim ve nakliyat için gerekli malzemelerin teminini de yetkililerden talep etmiştir. Bu konuda özellikle Palu hâkimine bir emr-i şerif yazılması da onun istekleri arasında yer almıştır. Bu arada maden ocağının Ergani madenine 15 saat⁵ uzaklıkta olması nedeniyle elde edilecek cevherin buraya taşınmasında da problem yaşanacağını dikkate alan maden emini, bölgeye yakın Hani ve Eğil'in köylerinden her yükünü 50'şer paradan (para Osmanlı para rejiminde kuruşun 1/40'dır) taşımak şartı ile yeteri kadar yük hayvanı temin edilmesi için de Diyarbekir mütesellimine ve Eğil hâkimine emir yazılmasını istemiştir. Bunun üzerine yukarıdaki istekler doğrultusunda Palu hâkimine, Diyarbekir mütesellimine ve Eğil hâkimine 27 Haziran 1735 tarihinde emr-i şerif gönderilmiştir⁶. Fakat bu konuda önemli bir problemle karşı karşıyayız. Çünkü adı geçen maden ocağında bundan sonraki yıllara ait üretim faaliyetleri konusunda maalesef bilgi sahibi değiliz. Bunun da nedeni, bu konuda arşiv kayıtlarının olmayışdır.

Ancak Sivan'da 1794 yılında yapılan maden aramalarında bir başka ocağın daha tespit edilmiş olduğunu görüyoruz. O tarihte tespit edilen bu ocaktan da numuneler alınmış, 30-40 civarında madenci tayin edilerek mağara kazımına başlanmış ve elde edilen cevherin işlenebilmesi için Keban madeninden

⁴ BOA, C.DRB. 55-2743.

⁵ Saat, Osmanlı döneminde mesafelerin uzaklığını belirtmede kullanılan bir birimdir. Bundan kasıt, insanların bir saatte kat ettikleri mesafe olmalıdır ki, bu mesafenin de yaklaşık 4 km. olduğunda ittifak vardır.

⁶ BOA, C.DRB. 55-2743.

mürdeseng de getirilmiştir. Ancak yapılan işlemler neticesinde açılan mağaralarda yeterli miktarda cevher bulunmadığı yani üretim faaliyetine girilebilecek seviyede kaliteli cevher olmadığı anlaşılmış ve üretim faaliyetine son verilmiştir. O yıl itibarıyla bu faaliyetler için 10.000 kuruşluk bir masraf yapılmıştır⁷. Fakat bu maden ocağındaki maden üretim faaliyetlerinin de ne zamana kadar devam ettiği konusunda şimdilik elimizde bir arşiv kaydı bulunmamaktadır.

Ancak XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Sivan bölgesinde maden üretim faaliyetlerinin yeniden gündeme gelmiştir. Çünkü söz konusu döneme ait olan ve Osmanlı coğrafyasında bulunan maden yataklarının isimlerinin zikredildiği bir defterde Sivan'ın Rızvan ve Tarakum köylerinde gümüş ve bakır madeni üretimi yapılan ocaklarının bulunduğu bahis vardır⁸. Ancak arşivde yapmış olduğumuz çalışmalar esnasında buradaki maden üretim faaliyetlerine dair şimdilik bir kayda rastlanılmamıştır.

b. Huşin Altın Madeni

Palu'da bundan başka 1782 yılında Huşin köyünde altın ve gümüş madeni içeren bir ocak daha tespit edilmiştir. Söz konusu tarihte tespit edilen bu maden ocağından ilk önce 2 parçalık sonra da 3 parçalık numuneler alınarak incelenmek üzere Ergani madenine gönderilmiştir. Madencilerin tespit edip bolca üretim yapılacağını tahmin ettikleri bu ocakta üretime başlanması için Keban ve Ergani madenleri eminine belirtilen tarihte emir yazılmıştır⁹. Ancak buradaki maden üretim faaliyeti sürekli olmamıştır¹⁰. Çünkü takip eden yıllara ait bu ocakta altın ve gümüş üretimi yapıldığına dair şimdilik elimizde bir kayıt yoktur. Nitekim bu bölgedeki maden üretim faaliyetlerinin XIX. yüzyılın ortalarına kadar kesintiye uğradığı anlaşılmaktadır.

Bu arada Uzun tarafından yapılan çalışmada Palu'da 1782 yılında Hoşes diye bir yerde altın ve gümüş madeninin tespit edilmiş olduğu şeklinde bir bilgi yer almaktadır¹¹. Ancak bu ocağın ayrı bir ocak olmayıp Huşin'de tespit edilmiş bir ocak olduğunu düşünüyoruz. Çünkü tarafımızdan yapılan doktora çalışması esnasında Huşin madeninin adının Hoşes diye okunması şeklindeki yanlış ve bu yanlıştan hareketle Palu'da aynı adla bir maden ocağı bulunduğu şeklindeki iddia¹², Uzun tarafından da tekrarlanmış görünmektedir. Nitekim dikkatlice okuma esnasında bu yanlışlık kendisini açıkça göstermektedir.

⁷ BOA, C. DRB. 14-656.

⁸ Fahrettin Tızlak, "Osmanlı Devleti'nde Madencilik", *Osmanlı*, c. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 318.

⁹ BOA, C. DRB. 65- 3238.

¹⁰ Fahrettin Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban- Ergani Yöresinde Madencilik(1775-1850)*, TTK, Ankara, 1997, s. 26.

¹¹ Uzun, a.g.m., s. 92.

¹² Tızlak, a.g.e.,s. 26.

c. Huşin Bakır Madeni

XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde bölgede yürütölen maden arama faaliyetleri neticesinde aynı yerde bu sefer bakır cevheri bulunan bir başka ocak daha tespit edilmiştir. Çünkü 1840'lı yıllardan itibaren bu maden ocağı ile ilgili olarak elimizde kayıtlar mevcuttur ki bunlar, 1913'lere kadar devam etmektedir. Bu maden ocağı ile ilgili olarak ilk kayıt 1842 yılında karşımıza çıkmaktadır. Buna göre söz konusu ocağın o yıl 3.372 okka¹³ yani yaklaşık 4.322 kg. ham bakır elde edilerek işlenmek üzere Ergani madenine gönderilmiştir¹⁴. Bu arada, tarafımızdan yapılan doktora çalışması esnasında o dönemin şartları gereğı bu maden ocağının da üretim miktarları hakkında birkaç yıllık veri vardır şeklinde bir hükümde bulunulmuştur¹⁵. Fakat o günden bugüne Osmanlı arşivinde yapılan yeni tasnif çalışmaları sonucunda bu maden ocağı ile ilgili olarak yeni belgeler ortaya çıkartılmıştır¹⁶.

Nitekim 1844 yılında Ma'adin-i Hümayun Emaneti'ne bağlanmış olan bu maden ocağında¹⁷ bir ara üretim faaliyetine ara verildiğı anlaşılmaktadır. Çünkü 1846 yılında bu madenin ihaleye çıkartılması ile ilgili işlemlere ait evraklarda bu madende tam olarak yılı belirtilmemekle birlikte o tarihten önceki bir zamanda üretim faaliyetlerinin terk edildiğı belirtilmektedir. Bunun da sebebi, söz konusu madenden elde edilen cevherlerin kalitesinin düşük olmasıdır. Çünkü o tarihlerde buradan alınan numuneler Darphane-i Amire'de muayene edilmiş ve burada yapılacak üretim faaliyetlerinin bunun için yapılacak olan masrafları korumayacağı anlaşılmıştır. Bu ve belirtilmeyen başka sebeplerden dolayı bu madendeki üretim faaliyetlerine son verilmiştir¹⁸. Ancak aynı tarihte Gümüşhaneli Süleyman ve Mikdad ile Bursalı Mardiros isimli şahıslar, bu madenin belirli şartlarla ve uygun bir müddetle kendilerine ihale edilmesi için Devlet-i Aliyye'ye müracaat etmişlerdir. Ma'adin-i Hümayun Meclisi'nde yapılan görüşmelerin neticesinde söz konusu madenlerin diğeri madenlerin ihalesinde uygulanan kurallar çerçevesinde 10 yıllığına adı geçen kişilere ihalesi uygun görölmüştür. Bu konuda 23 Mart 1846 tarihinde adı geçen meclisin onayı çıkmış ve 1 Nisan 1846 günü de padişah iradesi sadır olmuştur¹⁹. Böylelikle Huşin bakır madenindeki üretim faaliyetlerine yeniden başlanmıştır. Nitekim bu madenden elde edilen ürünlerden 1847'den 1852 yılına kadar elde edilmiş olan ürünlerden Hazine-i Celile ve Hazine-i Hassa hissesi olan 3040

¹³ Okka, 400 dirhem yani 1.282 gram ağırlığında bir ölçü birimidir. Bkz., Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. 1, Eren Yay., İstanbul, 2000, s. 446.

¹⁴ BOA, İ. DH. 84-4211.

¹⁵ Tızlak, a.g.e., 26.

¹⁶ Bu maden ocağı hakkında çok yeni olarak yapılan bir araştırmadaki bilgiler için bkz., Uzun, a.g.m., s.92.

¹⁷ BOA, İ. DH. 84- 4211. Tızlak, a.g.e., s. 26.

¹⁸ BOA, İ. MVL. 75-1462.

¹⁹ BOA, İ. MVL. 75-1462.

batman²⁰ 2 okkalık ve 1853'ten 1855 yılına kadar elde edilen ürünlerden de aynı şekilde Hazine-i Celile ve Hazine-i Hassa hissesi olan 4421.5 kıyye (kıyye yaklaşık 3.182 kg.) ham bakırın piyasaya satışı ile ilgili 1857 yılına ait bir kayıt bunu açıkça göstermektedir²¹. Yine, 1849 tarihli bir kayıttan da bu maden ocağının üretime devam etmekte olduğu anlaşılmaktadır²². Aynı tarihli başka kayıttan da 1846 yılında bu madenin işletme imtiyazını alan şahıslar arasında anlaşmazlık çıktığını ve bu şahıslardan birisi olan Gümüşhaneli Süleyman isimli şahsın kötü niyetinden dolayı ortağı Mardiros'un haksızlığa uğradığını ve Mardiros'un bu haksızlığın giderilmesi için merkezi yönetime başvurmuş olduğunu anlıyoruz²³. Bu arada 1850 yılına gelindiğinde adı geçen maden ocağının 10 yıllığına Gümüşhaneli Süleyman ile Mardiros tarafından ihaleyle alındığına bakılırsa sanki bu anlaşmazlığın halledildiği anlaşılmaktadır²⁴.

Ancak ihale süresi 1856 yılında bitecek olduğu için 1855 yılında Huşin bakır madeni yeniden ihaleye çıkartılmıştır. Maden ocaklarının ihalesinde uyulan kurallar gereğince “kefalet-i kaviye” ile yani güçlü bir kefil gösterilmesi ve uygun bir bedel ile “maktuen” taliplerine ihale edilmesi kuralınca 1856 yılı başında bu maden ocağı, 40.000 kuruş bir bedel ve 10 yıllığına yine yukarıda adı geçen Süleyman ve ortağı Kuzma'ya ihale edilmiştir²⁵.

Fakat 1867 yılına gelindiğinde bu maden ocağının ihale süresi bitmiştir. Bu nedenle adı geçen maden ocağının yeniden iltizama verilmesi gereği ortaya çıkmıştır. Bu nedenle maden ocağının iltizama verilmesi için talibinden alınacak verginin yeniden belirlenmesi ve idaresinin de yeniden düzenlenmesi için bir komisyon oluşturulmuştur²⁶. Bu komisyonun belirleyeceği şartlar dâhilinde söz konusu maden ocağının 13 Aralık 1866 tarihinden itibaren 10 yıl müddetle Osmanlı vatandaşı olan İstefan vekili Kapıkoğlu Bogos ve Arapoğlu Habbazyan Konstantin uhdelere iltizam ve ihale edilmesi için 2 Temmuz 1867 tarihinde Diyarbekir vilayetine Maliye Nezareti'nden yazı yazılmıştır. Bu yazıda adı geçen kişilerin yukarıda bahsi geçen komisyonun belirleyeceği vergi oranlarını ve şartları tamamen kabul etmeleri, her ay madenden elde edilecek olan ve iskelelere ulaştırılacak ürünlerin miktarlarını gösterir bir defter tutarak bunu mahalli idareye tasdik ettirmeleri ve bütün bu hususlara uyacaklarına dair mültezim ve mühendislerin ellerinden bir senet alınması şartıyla kendilerine

²⁰ Batman, standart olarak 23.094 kg ağırlığında bir ölçü birimidir. Bkz., İnalçık, *a.g.e.*, s. 441.

²¹ BOA, İ. MVL. 375-16451.

²² Madenin işletmecisi ve Huşin'de ikamet etmekte olan Mardiros'un Kigork isimli bir şahsa olan borcunu ödemesi ile ilgili bir kayıt için bkz., BOA, A. MKT. DV. 21-85.

²³ BOA, A. MKT. UM. 25-26.

²⁴ Uzun, *a.g.m.*, s. 92.

²⁵ BOA, MVL. 346-123. Ancak bu belgenin katalog bilgisinde ihaleyi Bulguroğlu Yorgi isimli birinin aldığı yazılıdır. 1875 tarihli bir kayıta da söz konusu madenin daha önceki işletmecileri arasında Kuzma'nın adı geçmektedir. Bkz., BOA, MVL. 715-39. Kuzma denilen bu şahıs hakkında Uzun'un çalışmasında bir bilgi yer almaktadır. Buna göre adı geçen şahıs, daha önce Anadolu Ordu-yı Hümayun Ekmekçibaşısı imiş. Bkz., *a.g.m.*, s. 92.

²⁶ BOA, A. MKT. MHM. 387-A.

iltizama verilmesi uygun görülmüştür. Tabii ki bu mültezimlerden Osmanlı iltizam sistemi gereği bir de kefil istenmiştir ki bu şahıs da sarraf Bahçıvanoğlu Avadis'tir²⁷.

Ancak kaynaklardan anlaşıldığına göre bu ihale her nedense yürürlüğe girmemiştir. Bu nedenle maden ocağı İstefan ve ortaklarına ihale edilmiş ama muhtemelen onlar da sözleşme şartlarını yerine getirmediği için bu sözleşme de 1871 yılında feshedilmiştir²⁸.

Bu yıllarda Huşin madeninin ihale işlemlerini veya adı geçen maden ocağının işletmecilerinin kim veya kimler olduğunu adım adım takip etmek zor olmaktadır. Ama görünen o ki, muhtemelen madenciliğin zor bir sektör olması dolayısıyla karşılaşılan bazı güçlüklerden dolayı madeni işletmeye alan mültezimler, bir süre sonra devlete verdikleri sözü yerine getiremez olmakta ve bu durumda da sözleşmeleri iptal edilmektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında çok sıklıkla gördüğümüz bu durumun doğal bir sonucu olarak 1873 tarihinde, Huşin bakır madeninin ihalesini 1866 yılındaki ihalede yer alan madenci Arapoğlu Konstantin ile Habbazoğlu Gazaros 99 yıllığına almışlardır²⁹. Ama onlar da bu ihalenin şartlarını yerine getirmemişler ve ihaleleri iptal edilmiştir. Bu nedenle madenin yeni işletmecisi olarak 1875'lerde karşımıza Kuzma isminde birisi çıkmaktadır³⁰. Ama 1876 yılında madenin işletmecilerinin yeniden değiştiğini görüyoruz. Çünkü 1866 ihalesini alan madenci Arapoğlu Konstantin, yanında Habbazoğlu Gazaros olduğu halde Huşin bakır madeninin kendi uhdelere ihale edilmesi için yeniden başvuruda bulunmuşlardır. Yani eski sözleşmelerinin gereğinin yerine getirilmesini istemişlerdir³¹. Bunun üzerine maden idaresinden bir mukavele ve şartname hazırlanmış ve mesele Şura-yı Devlete havale edilmiştir. Şura-yı Devlet'in Nafia Dairesi'nde yapılan görüşmelerde söz konusu maden ocağının yukarıda da değinildiği üzere 1873 yılı Temmuz ayı başlarında 99 yıllığına Habbazoğlu Gazaros ile madenci Arapoğlu Konstantin'e ihale edildiği anlaşılmıştır. Yani bu kişiler, bundan üç yıl önce burayı ihale ile almışlardır ama ihale yürürlüğe girmemiştir³².

Bu ihale evraklarına göre Huşin maden ocağının kapladığı alan 6450 dönümdür. Bu alanın kuzey sınırı, Rüpeş tepesi ile onun doğusundaki Gedik Irmağı ile Homoros tepesinden geçerek Gülçekler hanesine kadar ulaşan bir doğrusal hattır. Güneyden ise Gülçekler hanesi ile Ergani'ye giden Huşin yolu üzerinde bulunan Gedik Irmağı üzerindeki köprü arasındaki doğrusal hat ile sınırlıdır. Batıdan ise söz konusu köprü ile Gedik Irmağı arasından geçerek bu ırmağın Huşin yoluyla birleştiği yer ile Rüpeş Tepesi arasındaki doğrusal hat ile sınırlıdır. Yine yapılan ihale sözleşmesine göre bu alanlar dışında sonradan

²⁷ BOA, A. MKT. MHM. 387-A.

²⁸ BOA, ŞD. 496-27.

²⁹ BOA, ADVN MKL 19-15.

³⁰ BOA, MVL. 715-39.

³¹ BOA, ADVN MKL 19-15

³² BOA, A. DVN. MKL. 19-15.

ortaya çıkabilecek maden ocakları bu sözleşmeye dâhil edilmemiştir. Bu tür ocaklar için ayrıca ihaleye çıkılıp gerekenlerin yapılabileceği ve ihaleyi alanların bu ihaleye de katılabilecekleri belirtilmiştir³³.

1876 yılında yapılan bu ihale sözleşmesinde yer alan bilgilere göre bakır madeninin olduğu alan miri arazi üzerinde bulunmaktadır ve bundan dolayı ihaleyi alanlar devlete dönüm başına her yıl 80 kuruş bir bedel vereceklerdir.

Yine aynı sözleşmeye göre, madenden elde edilecek olan cevher, madende bulunan kalhanede kal edilecektir. Burada elde edilecek bakırın ise yüzde beşi aynen veya nakden devlete verilecektir. Verilecek ürün aynı olursa Ergani'ye kadar ihaleyi alanlar tarafından nakledilecektir. Bundan ise sikke-i halise darp edilerek valiye verilecektir.

Bu şartlarla ihaleyi alan kişiler bir yıl içerisinde üretime başlayacaklardır. Aksi takdirde sözleşme fesh edilecektir.

Netice olarak 1873 yılındaki ihale şartları geçerli olmak üzere bu maden ocağının adı geçen kişilere ihalesi onaylanmış³⁴ ve bu konuda 13 Haziran 1876'da padişah iradesi yayınlanmıştır³⁵. Ancak bu kişiler bu konuda takip eden günlerde değil takip eden yıllarda bile "takib-i maslahat" yapmamışlardır³⁶. Yani bürokratik olarak işlerini takip etmemişlerdir. Bu bağlamda yaptıkları en büyük eksiklik, ihale konusunda padişah fermanı almayı ihmal etmiş olmalarıdır. Aslına bakılırsa onların bu konuda çeşitli defalar teşebbüsleri olmuş ama yine de tuğralı bir padişah fermanı çıkarmayı başaramamışlardır³⁷. Sözleşmede yer alan hususları yerine getirmemeleri bir yana, bürokratik olarak meselenin takibini yapmadıkları için Maliye Nezareti'nin yazısının görüşülmesi neticesinde 29 Nisan 1888 tarihinde söz konusu sözleşmenin feshedilmesine ve yeniden ihaleye çıkılmasına karar verilmiştir³⁸. Ama maden ihalesini alan kişilerden Habbazoğlu Gazaros ve Arapoğlu Konstantin'in varisleri, 1909 yılında eski maden ihalesinin geçerliliğini koruduğu düşüncesi ile ihalelerinin yenilenmesi isteği ile merkezi yönetime başvurmuşlardır. Yapılan incelemelerde bu kişilerin 17 Haziran 1889 tarihinde de, kendilerine daha önce 99 yıllığına ihale edilen ama sadece ilgili fermanı alamadıkları için iptal edildiği iddiasıyla ihalenin kendileri için yenilenmesi konusunda başvuruda bulunmuşlardır. Bunun üzerine yapılan araştırmada adı geçen şahıslara bu maden ocağının daha önce 99 yıllığına ihale edildiği kayıtlardan anlaşılmıştır. Ancak yine yapılan incelemelerde söz konusu kişilerin işlerini takip etmemeleri yüzünden ihalenin iptal edildiği ve bu yüzden maden ocağının 17 Nisan 1893 tarihinde yeniden usulü dairesinde ihaleye çıkarılmasına karar verilmiş olduğu anlaşılmıştır.

³³ BOA, A. DVN. MKL. 19-15.

³⁴ BOA, A. DVN. MKL. 19-15; BOA, BEO, 3612-270841.

³⁵ BOA, MV. 42-41.

³⁶ BOA, MV. 42-41.

³⁷ BOA, BEO, 3612-270841.

³⁸ BOA, MV. 42-41; M. V. 37-40.

Bütün bu nedenlerden dolayı söz konusu kişilere verilen eski ihalenin yenilenmesinin mümkün olmadığı da 1909 yılında yine kuyud-ı kadimede yapılan araştırmalardan anlaşılmıştır³⁹.

Bu arada, kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Huşin madenini işletme imtiyazını alanlardan Arapoğlu Konstantin şimdilik tespit edemediğimiz bir tarihte vefat etmiştir. Nitekim 1912 yılına gelindiğinde Hazaros Habbazyan ve daha önce vefat etmiş olan Arapoğlu Konstanti'nin varisleri, haklarını aramak adına yeniden teşebbüste bulunmuşlardır. Bunun üzerine gerekli incelemeler yapılmış ve bu sefer adı geçen kişilerin haklı oldukları anlaşılmıştır. Çünkü ihalenin fesih işlemi, kanunlara uygun olarak yapılmamıştır. Bunun nedeni de ihale fermanı onayının, görevliler tarafından ihmal sonucunda geciktirilmiş olmasıdır. Bu nedenle ihaleyi alanların çeşitli defalarda yaptıkları başvurular hep reddedilmiştir. Ama yapılan işlemlerin kanunlara uygun olmadığından anlaşılmaması üzerine 11 Ağustos 1912 tarihinde Huşin maden ocağının mevcut şartlar çerçevesinde yeni bir mukavele ve şartname hazırlanarak Hazaros Habbazyan ve Arapoğlu Konstantin'in varislerine yeniden 99 yıllığına ihale edilmesine karar verilmiştir⁴⁰. Buna göre daha önceki ihalede sınırları belirtilmiş olan maden ocağı, aynı sınırlar çerçevesinde olmak üzere 100 hisse itibariyle 80 hissesi Hazaros Habbazyan Efendi'ye ve 20 hissesi de 576 hisse itibariyle 144'ü o zamana kadar vefat etmiş olan Arapoğlu Konstantin kızı Amali'ye, 288'i oğlu Miltiyadi'ye ve 36'sı Sofiya'nın(Sofiya muhtemelen Konstantin'in ölmüş olan bir başka kızı) eşi Panayot Haralambo'ya, 36'sı Sofiya'nın Kuzma isimindeki oğlunun oğlu Panayot'a, 36'sı Sofiya'nın diğer oğlu Dimokradim'e, 18'i Sofiya'nın kızı Sohana'ya(?) ve 18'i de Sofiya'nın diğer kızı Marana'ya(?) ihale edilmiştir⁴¹.

Ancak yine de bu ihale işleminin bir türlü yürürlüğe girmediği anlaşılmaktadır. Çünkü 1913 yılına gelindiğinde bu konuda yeni gelişmeler karşımıza çıkmaktadır. Nitekim aynı yılın Mart ayında bu konuda önemli bir gelişme yaşanmış ve Hazaros Habbazyan ve Arapoğlu Konstantin'in daha önce iptal edilen sözleşmelerinin yenilenmesine ve o günkü şartlar çerçevesinde yeni bir mukavele ve şartname çerçevesinde Huşin madeninin ilgililere ihale edilmesine tekrar karar verilmiştir. Bunun da sebebi, Habbazyan ve Konstanti'nin varislerinin geçmişte alınmış olan ihalenin iptali konusunda devletin yanlış yaptığı ve haksızlığa uğradıklarını iddia ederek 1911 yılında yapmış oldukları başvurudur. Onların talebi 7 Kasım 1911 tarihinde Şura-yı Devlet'in ilgili biriminde görüşülmüş ve yapılan araştırmaların neticesinde ihale ile ilgili olan irade-i seniyyenin tuğralanmadan bekletilmesi nedeniyle işlemlerin durdurulduğu anlaşılmış ve bu yüzden 12 Mart 1913 tarihinde hak sahiplerine bu haklarının verilmesinin uygun olacağına yeniden karar verilmiştir⁴².

³⁹ BOA, BEO, 3612-270841.

⁴⁰ BOA, BEO, 4153-311427.

⁴¹ Bu konuda ayrıca bkz., Uzun, a.g.m., s. 93.

⁴² BOA, MV. 175-29.

Bu çerçevede işlemler devam etmiş ve bundan bir gün sonra 13 Mart 1913 tarihinde gereken resim ve harçları vermek ve diğer şartları yerine getirmek şartı ile Huşin bakır madeninin bu maden ocağını 1873 yılında 99 yıllığına ihale ile alan ama gerekli şartları yerine getirmedikleri için ihaleleri iptal edilen kişilere ve varislerine ihalesi gündeme gelmiştir. Bu bağlamda 19 Nisan 1913 tarihinde, adı geçen maden ocağının 11 Ağustos 1912 tarihinde verilen ihale kararında adı geçen kişilere aynı hisseler oranında ihale edilmesi ve bu konularda gereğini yapmakla da Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin yükümlü olduğunu belirten bir irade-i seniyye layihası hazırlanmıştır⁴³. Takip eden günlerde de bu irade-i seniyye layihasına ihale ile ilgili 2 sayfalık bir şartname, ilgililerle yapılan bir mukavele evrakı ile maden ocağının lokasyonunu gösteren harita eklenmiştir. 21 Nisan 1913 tarihinde de daha önce layihası hazırlanan irade sadır olmuştur⁴⁴. Harita için Ekler bölümüne bakılabilir. Söz konusu haritada Huşin bakır madeninin 1873 yılında 99 yıllığına adı geçen kişilere ihalesi yapılırken belirtilen sınırların veya lokasyonun coğrafi olarak aynıysa belirtildiği dikkat çekmektedir. Yine söz konusu haritadan Huşin bakır madeni bölgesinin orman zenginliği açıkça anlaşılmaktadır.

1913 yılında yapılan bu ihaleden sonra Huşin bakır madeninin işletilmesi veya ihaleye çıkartılması ile ilgili konuyu çalışmamızın kronolojik sınırını daha fazla aşmamak adına yapılacak başka çalışmalara bırakıyoruz.

2. Palu Kazasının Maden Üretim Faaliyetlerine Katkısı veya Yerine Getirdiği Yükümlülükler

a. Palu Kazasının Maden İdaresindeki Konumu ve Yeri

Bu konuda hemen belirtmeliyiz ki Palu kazası, öteden beri imdâd-ı seferiye ve hazeriyeden muaf olarak Keban ve Ergani madenlerindeki üretim faaliyetlerine bedeli maden idarecileri tarafından ödenmek şartı ile kömür temin edilen yerlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır⁴⁵. Aynı şekilde bu kömürün Keban ve Ergani madenlerine taşınmasında kullanılan keleklerin yapımı için kullanılan tulumların da tedarik edildiği yerlerden biri Palu'dur.

Palu öteden beri madencilik faaliyetlerine bu şekilde katkı sağlarken, 1779 yılında, bölgedeki maden üretim faaliyetlerinin daha organizeli olarak yürütülmesi maksadı ile 1775 yılında oluşturulan Ma'âdin-i Hümayun Emaneti'ne bağlanmıştır⁴⁶. Emanet, malum olduğu üzere Osmanlı devletinde mukataaların işletim yöntemlerinden birisidir. Osmanlı Devleti, bazı önemli sektörlerle önemli gördüğü gelir kaynaklarını emin denilen yöneticiler ile idare ettirme yöntemine gitmiştir. Devlet, kendisi için önemli maden üretim alanlarından birisi olan Keban ve Ergani madenleri için de böyle bir yöntem benimsemiştir.

⁴³ BOA, MV. 231-76.

⁴⁴ BOA, İ MMS. 165-4; BEO, 4172-312837.

⁴⁵ 1763 senesi için bkz., BOA, C. DRB. 4- 179; 1768 senesi için bkz., BOA, C. DRB. 58-2859; 1775 senesi için bkz. BOA, C. DRB. 62-3075; Tızlak, a.g.e., s. 173.

⁴⁶ Tızlak, a.g.e., s 28.

Bu madenlerin üretiminin devamlılığının sağlanabilmesi ve üretim miktarını arttırabilmek için de civardaki bazı kazaları bazı muafiyetler karşılığında bir takım yükümlülükler ile emanete dâhil etmiştir. İşte bu yerlerden birisi de hem maden üretim ocaklarının bulunması ve hem de maden üretimi için gerekli hizmetlerin sağlanması noktasında önemli fonksiyonlar icra eden Palu olmuştur⁴⁷. Bu nedenle Palu hâkimlerinin madene bağlı Çermik ve Eğil beyleri gibi Ma'âdin-i Hümayun eminleri tarafından atanması mutat hale gelmiştir⁴⁸. Ancak Eğil ve Çermik de dâhil olmak üzere zaman zaman bölge halkından beylik konusunda iştahlı olan bazı kişiler, birtakım fesat ehli kişilerin de kışkırtması ile bu kazalar ecdadımıza yurtluk ocaklık olarak verilmekteydi maden emînlerinin bu konuda ne hakları vardır biz onların atadıkları kişileri hâkim olarak kabul etmeyiz, Ma'âdin-i Hümayun idaresine de itaat etmeyiz diye devlete kafa tutmaya kalkışmışlardır. Bu ise maden üretim faaliyetlerine sekte vurmuştur. Bu nedenle Keban maden emini bölge halkının atanan kişileri bey olarak tanımlarını içeren emirler yazılması talebinde bulunmuşlardır⁴⁹.

Benzer bir durum da 1811 yılında meydana gelmiştir. Ma'âdin-i Hümayun Emaneti kurulurken madencilikle ilgili bir takım yükümlülükleri yerine getirmek maksadı ile bu emanete bağlı hale getirilen yerlerin her türlü işlerinin görülmesi, maden emînlerinin yetkisi dâhiline bırakılmıştır. Bu nedenle söz konusu yerlerin idari olarak bağlı oldukları valilerin yetkileri kısıtlanmış ve buraların işlerine karışamayacakları belirtilmiştir. Mesela Ma'âdin-i Hümayun'a bağlı olan yerler vilayet tekâlifinden muaf hale getirilmişlerdir. Ancak kaynaklarda gördüğümüz üzere Diyarbekir valileri zaman zaman daha önce kendi eyaletlerine bağlı iken buradan ifraz edilen kazalar ahalisinden tekâlif alır olmuşlardır. Söz konusu yerlerin idarecileri konumundaki beyleri de buna alışı hale gelmişlerdir. Bu durumdan mağdur olan bölge halkı ise tekâliften af edilmelerini istemiştir. Bunun üzerine Palu, Çermik ve Eğil kazaları idarecilerine yönelik olarak bu yanlıştan dönmeleri için emr-i şerif yayınlanmıştır⁵⁰.

b. Keban Madenine Kömür Temininde Palu'nun Rolü

Kömür, Osmanlı madenciliğinde XIX. yüzyılın ortalarına kadar maden cevherlerinin ayrıştırılmasında gerekli olan enerjinin sağlandığı yegâne yakıt maddesi idi. Dolayısıyla madencilikte kömür, olmazsa olmaz malzemelerden biri idi. Bu nedenle Osmanlı madenciliğinde bu maksada yönelik olarak da bir organizasyona gidilmiş ve madenlere bağlı yerlerden bazı köy veya köyler ahalileri kömürkeş olarak tayin edilmişlerdir. Bu şekilde tayin edilen ahali, başlıca vazifesi ormanlardan odun kesimi ve bunu yakarak kömür elde etmek

⁴⁷ Tızlak, *a.g.e.*, s. 27.

⁴⁸ BOA, C. DRB. 55-2748; BOA, A. E. SABH. I. 23-1902; BOA, C.DRB. 60-2987; BOA, C. DAH. 292-14753..

⁴⁹ 1781 yılında meydana gelen böyle bir durum için bkz., BOA, A. E. SABH.I. 23-1902.

⁵⁰ BOA, C. DRB. 14-692.

olan ve bu işte uzmanlaşan baltacıların nezaretinde kendi bölgelerindeki meşe ormanlarında kesim faaliyetini yaparak kömür elde ederlerdi⁵¹.

Yukarıda da belirtildiği üzere Ma'adin-i Hümayun Emaneti oluşturulduktan sonra da Palu, aynı şartlarla Keban madeni öncelikli olmak üzere madenlere kömür teminine devam etmiştir. Söz konusu kömür genellikle Palu kazasının Avcı nahiyesindeki ormanlardan temin edilmekte idi. Çünkü burada belge diliyle söyleyecek olursak bol miktarda “eşcar” bulunmaktaydı. Burada bol miktarda bulunan “eşcar”dan kasıt ise meşe ormanları idi. Palu kazası maden idaresine genellikle yıllık olarak 10.000 yük miktarında kömür temin ederdi. Bu miktar, öteden beri yerine getirilen bir miktardı ve Palu'nun bu miktardaki kömürü madenler için temin etmesi mutattı. Bu konuyla ilgili olarak elimizde bol miktarda kayıt mevcuttur. Mesela örnek olması açısından 1787 yılında Palu'nun Avcı nahiyesi dağlarından 10.000 yük kömür tedarik edilerek Keban madenine ulaştırılması konusunda bir emir, Palu hâkimine gönderilmiştir⁵². Aynı şekilde 1800 yılında⁵³, 1803 yılında⁵⁴, 1806 yılında⁵⁵, 1808 yılında⁵⁶, 1810 yılında⁵⁷, 1817 yılında⁵⁸ ve 1840 yılında⁵⁹ buradan yıllık olarak 10.000 yük miktarında kömür tedarik edilerek Keban madenine ulaştırılması konusunda Palu hâkimlerine emirler gönderilmiştir.

Palu kazasının bu idareye verdiği kömür miktarı konusunda zaman zaman 20.000 yük miktarı ile de karşılaşılmaktadır. Bu durumların sebebi de devletin madenlere duymuş olduğu ihtiyacın artması oluyordu. Bu nedenle zaman zaman ilgililere mutat olanın dışında yıllık 20.000 yük kömürün maden idaresine teslim edilmesi için emirler yazılabiliyordu. Mesela 1768'da⁶⁰, 1775'de⁶¹, 1786'da⁶², 1807'de⁶³ ve 1839'da⁶⁴ Palu'dan yıllık olarak istenen kömür miktarı 20.000 yük olmuştur. Rakam her ne olursa olsun Palu hâkimleri, atama belgelerinde de yer aldığı üzere söz konusu miktarlardaki kömürlerin zamanında ve yerli yerinde madenlere ulaştırılmasını sağlama konusuyla ilgilenmek durumundaydılar.

Palu'dan yıllık olarak madenlere verilen kömür miktarlarının günümüz değerleriyle ağırlığını hesap edebilmek için şimdilik elimizde net bir veri

⁵¹ Tızlak, *a.g.e.*, s. 171.

⁵² BOA, C. DRB 29-1416.

⁵³ BOA, C. DRB. 9-431;47-2312.

⁵⁴ BOA, C. İKT. 22-1071; A.E. SSLM III. 202-12085.

⁵⁵ BOA, C. ML. 321-13214.

⁵⁶ BOA, C. DRB. 20- 998.

⁵⁷ BOA, C. DRB. 43-2112.

⁵⁸ BOA, C. DRB. 11-536.

⁵⁹ BOA, C.DRB. 5-224.

⁶⁰ BOA, C. DRB. 58- 2859.

⁶¹ BOA, C. DRB. 62- 3075.

⁶² BOA, C. DRB. 36-1767.

⁶³ BOA, C. DRB. 55- 2749; 19-926.

⁶⁴ BOA, C. DRB. 43-2132.

bulunmamaktadır. Gerçi madencilik faaliyetleri açısından bir yükün Sırbistan'da 99.576 kg ile 102.636 kg. arasındaki bir ağırlık ölçüsü olduğu hakkında elimizde veriler vardır⁶⁵. Bu açıdan bakıldığında Palu kazasından yıllık olarak temin edilen kömürün miktarı yıllık yükümlülük 10.000 yük olarak dikkate alındığında günümüz rakamları ile yaklaşık olarak 995.760 kg ile 1026.360 kg arasında bir miktara tekabül etmektedir. Yıllık yükümlülük 20.000 yük olarak dikkate alındığında ise bu rakamlar iki katına çıkmış olacaktır. Ancak bu rakamların kömürcülük açısından uygun olduğunu düşünmüyoruz. Çünkü baltacı denilen kömür yakıcılara elde ettikleri bir yük kömür için 1768 yılından 1811 yılına kadar yük başına 48 para ödendiği⁶⁶ ve 1 kuruşun da 40 para olduğu düşünülürse ortaya çok garip bir durum çıkacaktır. Hatta 1820 yılında Harput'ta bir kıyye et fiyatının 96 paraya⁶⁷ yani iki yük kömür bedeline denk geldiği düşünülürse bu rakam daha gülünç olacaktır. Dolayısıyla madencilik faaliyetlerinde bir yükün kömür açısından günümüzdeki ağırlığının tespit etmemiz güç olmaktadır. Biz kömürcülük açısından 1 yükün daha çok 1 küfeye denk geldiğini düşünüyoruz ki aşağıda meseleye bir de bu açıdan yaklaşmışır. Buradaki verilen daha uygun ve mantıklı olduğunu düşünüyoruz. Ancak bu gülünçlüğü ortadan kaldıracı mahiyette bir bilgi bu anlamda işimize yarayacaktır. Çünkü bir katır yükünün yaklaşık 60- 80 kg.lık bir ağırlığa tekabül ettiği⁶⁸ ve madenler bölgesinde nakliye işlemlerinde katırın da kullanıldığı dikkate alınırsa bu konuda daha sağlıklı değerlendirmelerde bulunulabilecektir. Bu husus dikkate alınacak olursa Palu'dan yıllık olarak istenen kömür miktarı 10.000 yük olduğunu düşündüğümüz takdirde karşımıza 600.000 ile 800.000 kg. arasında bir kömür talep edilmiş olduğu ortaya çıkacaktır. Palu'dan istenen kömür miktarı 20.000 yük olarak düşünüldüğünde de bu miktar iki katına çıkacaktır. Yükün kömür açısından karşılığı her ne olursa olsun ortada bir gerçek vardır ki, o da zaman içerisinde yöredeki ormanların yok olmaya yüz tutmasıdır.

Ama bazen da Palu'dan istenen kömür miktarının yük yerine kova ile tarif edildiği oluyordu. Bu durum, XIX yüzyılın ortalarına gelindiğinde 1843 yılında gündeme gelmiştir. Söz konusu tarihte Ergani madenine 200.000 kova kömür lazım olmuştur. Ama Palu hâkimi bu rakama kendiliğinden 5000 kova daha ilave etmiştir. Bu ise Palu halkının perişanlığına sebebiyet vermiştir. Bunun üzerine Palu ahalisi beyleri olan Abdullah Bey'in yerine başka birisinin

⁶⁵ İnalçık, *a.g.e.*, s. 448.

⁶⁶ Mesela 1775 yılında Palu'dan 20.000 yük kömürün imdâd-ı seferiye ve hazeriyeden muafiyet karşılığında yükü 48'er paradan temin ettirilmesini içeren bir emr-i şerif için bkz., BOA, C. DRB. 62-3075. 1785 yılında da Palu hakimine 20.000 yük kömürü öteden beri olageldiği şekliye yükü 48'er paradan ve bedeli madenciler tarafından ödenmesi şartı ile Keban madenine ulaştırılmasını içeren bir emir için bkz., BOA, A.E. SABH I. 46-3323.

⁶⁷ Fahrettin Tizlak, *398 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili M. 1814/1815-1839(H. 1230-1255)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 1987. s. LXI.

⁶⁸ İnalçık, *a.g.e.*, s. 443.

atanması için merkezi yönetime başvurmuştur⁶⁹. Palu beyinin halkına karşı yaptığı yanlış bir yana, buradan anlaşılan o ki, XIX. yüzyılın ortalarına doğru gelindiğinde kömür konusunda ölçü birimi yük yerine kova olmuştur. Ancak bu birimin de günümüz itibarıyla karşılığı konusunda şu anda elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Palu ormanlarında yakılan veya elde edilen kömürler karşılığında baltacı denilen ve katırlı olanlarından günde 1 yük, katırsız olanlarından da yarım yük kömürün istendiği⁷⁰ kömür yakıcılara yük başına ödenen ücret konusunda arşiv kayıtları bize fikir verici mahiyette olmak üzere bazı veriler sunmaktadır. Mesela Palu'dan 1768 yılında bir yük kömür için baltacılara 48 para ödenmiştir⁷¹. Bu rakam 1811 yılında da aynı olarak karşımıza çıkmaktadır. 1809 yılında ise bir küfe kömür bedeli 1.5 kuruşa yükselmiştir. 1841 yılında ise bu rakam 3 kuruş 15 paraya yükselmiştir. Bu da bize devletin kömürcüleri olabildiği kadarıyla mağdur etmeme eğiliminde olduğunu ve piyasa şartlarına göre baltacılara verilen ücretin arttırıldığını göstermektedir. Nitekim o dönemlerde Harput'ta bazı gıda maddelerinin fiyatlarını da izlediğimizde bir fiyat artışının olduğu açıkça görülmektedir. Nitekim 1820 yılında Harput'ta 1 kıyye etin fiyatı 96 para iken, 1834'de 6 kuruş 25 paraya yükselmiştir⁷².

Bu arada bir yük kömür ne kadar odundan elde edilir şeklinde elimizde bir veri olmamakla birlikte uzun yıllar belirtilen miktarlardaki kömürlerin temini için Palu kazası ormanlarının zamanla tahrip olması veya azalıp yok olması gayet doğal bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda bir fikir vermesi açısından genel anlamda madenlere kömür ve kütük temin edilen yerlerdeki ormanların zaman içerisinde yerleşim birimlerine gittikçe uzak mesafelere kaymış olduğunu belirtebiliriz⁷³.

Palu ormanlarından maden üretiminde kullanılmak üzere kömür temin edilme işlemini biz XIX. yüzyılın ortalarına kadar takip edebilmekteyiz. Bunda da XIX. yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı yönetiminin madencilik alanında da Avrupaî tarzda usul ve yöntemlerin kullanılması arayışına girmesinin ve bu doğrultuda giriştiği faaliyetlerin etkisi olmalıdır diye düşünüyoruz. Çünkü o dönemde Avrupa madenciliğinde enerji kaynağı olarak maden kömürü kullanılmaya başlamıştır. Öyle ki madenler bölgesine getirilen bir Avusturyalı madenci, odun kömürünün elde edilmesinin ne adar zahmetli ve maliyetinin ne kadar yüksek olduğunu hazırladığı raporunda belirterek bölgede kömür taşımacılığını kolaylaştırmak amacıyla bir demir yolunun tesis edilmesini önermiştir⁷⁴. Yine, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nde de enerji kaynağı olarak çeşitli alanlarda maden kömürünün kullanılmaya

⁶⁹ BOA, C. DRB. 3-131.

⁷⁰ Tızlak, *a.g.e.*, s. 172.

⁷¹ BOA, C.DRB. 4- 179; 58- 2859; 62- 3075.

⁷² Tızlak, *a.g.t.*, s. LXI.

⁷³ Tızlak, *a.g.e.*, s. 183.

⁷⁴ Tızlak, *a.g.e.*, s.148-154.

başladığını dikkate alırsak bölgedeki madencilik faaliyetlerinde de odun kömürünün kullanılmasından vazgeçildiğini düşünebiliriz. Nitekim XIX. Yüzyılın ortalarından itibaren kömür taşımacılığında kullanılan keleklerin yapımında bölgeden tulum tedariki ile ilgili kayıtlara rastlanmaz oluşu bu düşüncemizi kuvvetlendirmektedir. Konumuzun sınırlarını aşan bu konuya şimdilik girmeyi uygun görmediğimizi belirtmeliyiz.

c. Keban Madenine Kömür Naklinde Palu'nun Rolü

Palu ormanlarında yakılan kömürlerin maden ocaklarına taşınması da önemli bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı döneminde merkezi yönetim buna da bir çare bulmuş ve elde edilen kömürleri, kömürlerin yakıldığı yerin coğrafi özelliklerine göre bir dağıtım mekanizması ile gerekli yerlere ulaştırmıştır. Şöyle ki, eğer yakında bir su yolu var ise suyollarından istifade edilmiştir. Mesela Murat Nehri Palu dağlarında elde edilen kömürün Keban madenine naklinde çok önemli vazife ifa etmiştir. Baltacılar nezaretinde yakılan veya elde edilen kömürler yine aynı köylüler tarafından bölgedeki akarsuların yanına taşınırdı⁷⁵.

Bu şekilde Murat suyu kenarlarına getirilen kömürler, Osmanlı madencilik rejiminde kelekçi olarak tabir edilen ve hususi olarak bu işle görevlendirilen köylüler tarafından Murat nehrine salınarak kelek tabir edilen nakil vasıtaları ile Keban madenine ulaştırılırdı. Keban madeninde kömür konağı denilen yerde depo edilen kömürler, ihtiyaç durumuna göre buradan ilgili yerlere dağıtılırdı⁷⁶.

Kelek, Osmanlı döneminde su yolu ile yapılan nakliyat işlemlerinde kullanılan bir nakil vasıtası idi. Bu vasıta "tulum-ı çarpa" olarak adlandırılan ve genellikle koyun ve keçi derilerinin dört ayaklı olarak çıkartıldıktan sonra 40 ile 60 tanesinin ağaç dalları altına birbirleri ile bağlanmasından oluşan bir nakil vasıtası idi. Bu şekilde oluşturulan vasıta genellikle uzun ağaç dalları ile kumanda edilerek sulara hareket ettirilirdi. Biz kaynaklardan Keban iskelesine kömür taşıyan keleklerin yaklaşık 25 yük ağırlığında kömür taşıdıklarını öğreniyoruz. Bu şekilde suyun akıntısı yönünde hareket ettirilen ve Keban iskelesine yükü boşaltan kelekler burada sökülür ve yeniden yük yüklenecek yerlere taşınır ve orada yeniden kelek yapım işlemi gerçekleştirilirdi. Burada hemen önemli bir hususu belirtmekte yarar vardır ki, söz konusu keleklerin yapımı, onarımı ve taşınması gibi işlemlerin masrafı tamamen devlet tarafından yani maden idaresi tarafından karşılanmakta idi. Burada biz açıkça devletin kendisi açısından çok önemli gördüğü madencilik hizmetlerinin aksamadan ve de bu işte görevli olanların mağduriyetine sebebiyet vermeden yürütülmesine özen gösterdiğini açıkça görmekteyiz. Yani Osmanlı Devleti'nde angarya dediğimiz insanlara devlet adına da olsa ücretsiz iş yaptırma veya bedava olarak insanları çalıştırma hususunun olmadığını görüyoruz⁷⁷. Nitekim 1768 yılına ait

⁷⁵ Tızlak, *a.g.e.*, s. 172.

⁷⁶ Tızlak, *a.g.e.*, s. 172.

⁷⁷ Tızlak, *a.g.e.*, s. 178.

bir kayıttaki bu hususu açıkça görmek mümkündür. Söz konusu tarihte Keban madeninden daha önceki yıllara göre daha fazla maden üretilmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Ancak böyle bir durum, ilgili yerlerden daha fazla kömür tedarik ettirilmesini icap ettirmiştir. Bu da aynı şekilde o yıl daha fazla keleke ihtiyaç duyulmasını ortaya çıkarmıştır. Fakat o yıllarda bu işle görevli olan Çarsancak ahalisinin Mazgird ve Dersim dağlarından temin ettikleri kömürleri taşımak için keleklerini yenileme ve sayısını arttırmaya gücünün yetmediği görülmüş ve maden eminine 17 Mart 1768 tarihinde hemen bir emr-i şerif gönderilmiştir. Bu emirde ihtiyaç duyulan keleklerin yapımı için gerekli olan tulumların maden emini tarafından her tulum karşılığında halka 20'şer para verilmesi şartı ile Diyarbekir merkez kaza, Harput ve Eğil ile birlikte Palu'dan da temin edilmesi istenilmiştir⁷⁸. Bu arada hemen belirtelim ki, kelek ihtiyacı hâsıl olduğu durumlarda bu ihtiyacı karşılamaya yönelik olarak yayınlanan emirlerde tulum-ı çarpaların "ekl" için yani yemek için kesilen hayvanlardan temin edilmesi vurgusu her defasında yapılmıştır. Yani bu ihtiyacın giderilmesi için hususi olarak hayvan kesimi diye bir durum söz konusu olmamıştır.

Madenler bölgesinde su yolları olduğu için keleke ve dolayısıyla bunun elde edildiği koyun ve keçi derisine gerek yeniden yapım ve gerekse yenileme veya tamir işlemleri anlamında her zaman ihtiyaç duyulmuştur. İhtiyaç duyulan bu derilerin temin edildiği yerlerden birisi de bölgedeki maden üretim faaliyetleri boyunca Palu kazası olmuştur.

Aşağı yukarı yıllık olarak genellikle 1000 tane hayvan derisi, Palu kazasından XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyılın ilk başları boyunca genellikle aynı fiyattan tanesi 20 paradan ücretle temin edilmiştir. Bu manada her yıl Palu hâkimlerine ve diğer yetkililere İstanbul'dan hususi emirler gönderilmiştir⁷⁹.

Ancak kelekçilikte veya kelek ile kömür taşımacılığında her zaman için geçeli olan bir risk vardı. O da bazı kişi veya grupların giriştiği eşkıyalık faaliyetleri idi. Mesela 1780 yılında Palu'dan madenler kömür nakli ile görevli olan Perçikan aşireti mensupları, madencilik sektörünün ve dolayısıyla kelekçiliğin de zor olması nedeniyle bu işi bırakarak etrafta bulunan köyleri yağmalama işlemlerine girişmişlerdir⁸⁰. Yine aynı yıllarda Çemişkezek bölgesinde meydana gelen eşkıyalık olaylarından kelekçiler de etkilenmişlerdir. Bu tür faaliyetler doğal olarak maden üretim faaliyetlerine sekte vurmuştur. XIX. yüzyılın ilk başlarına gelindiğinde de eşkıyalar kömür tedarik edilen dağları işgal ederek kömür tedarikini engellemişlerdir⁸¹.

⁷⁸ BOA, C.DRB. 58-2860. 1796 ve 1797 yıllarında Çarsancak reayasının halinin perişaniyeti nedeniyle aynı yerlerden aynı şartlarla tulum tedariki için yayınlanan başka emr-i şerifler için de bkz., BOA, C. DRB. 13-646; 19-906.

⁷⁹ Örnek teşkil etmesi açısından değişik tarihlerdeki hükümler için bkz., BOA, C. DRB. 16-756(28 Ocak 1742); 59-2912(18 Mart 1767); 48-2392(2 Aralık 1780); 15- 750(7 Ocak 1786); 7-310(24 Şubat 1787); 36- 1755(26 Ocak 1789); 12- 582(22 Aralık 1801); 3- 111(4 Mart 1840).

⁸⁰ Tızlak, a.g. e., s. 179.

⁸¹ BOA, HH. 112- 4488(20 Mart 1806); Tızlak, a.g.e., s. 179 .

Kömürlerin temin edildiği ama suyunun olmadığı yerlerde ise kömürler kara yolu ile maden ocaklarına nakliye hayvanları vasıtası ile taşınırdı. Bu bağlamda özellikle Ergani madeninin kömür ihtiyacı Palu bölgesinden yukarıda anlatıldığı şekilde temin edilir ve nakliye hayvanlarıyla madene ulaştırılırdı⁸².

Burada zikredilen her türlü hizmet, hizmeti yerine getirenlerin imdâd-ı seferiye ve imdâd-ı hazeriye denilen vergilerden muafiyetinin yanında, belirli bir ücret almaları şartıyla yerine getirilirdi. Bu durum, Palu kazasının bağlı olduğu Ma'âdin-i Hümayun Emaneti'ne bağlı madenlerin üretim faaliyetleri için de geçerli idi.

Sonuç

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki Palu, madencilik sektörüne büyük önem veren Osmanlı Devlet ve toplum düzeninde XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren gerek maden cevherlerinin üretilmesi boyutu ile ve gerekse de maden üretim faaliyetlerine sağladığı diğer katkılar boyutu ile yerini almıştır. Bu anlamda ilk olarak 1735'lerde Palu kazasına bağlı Sivan nahiyesi Alaaddin köyünde bulunan gümüş ve altın madenini zikredebiliriz. Ancak buradaki üretim faaliyeti cevherlerin yetersizliği nedeniyle uzun sürmemiştir. XIX. yüzyılın ortalarında faaliyete geçirilen Huşin bakır madeni ise Palu'da XX. yüzyılın ilk başlarına kadar ve hatta ondan sonra da üretim faaliyetinin devam ettiği önemli bir bakır madeni ocağı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Palu'daki madencilik faaliyetleri bununla sınırlı kalmamıştır. Çünkü Osmanlı madenciliğinde maden cevherlerinin eritilmesinde XIX. yüzyıl ortalarına kadar kullanılan yegâne enerji kaynağı olan odun kömürünün elde edildiği yerlerden birisi de Palu olmuştur ki, bu anlamda bol miktarda "eşcar"ın bulunduğu Avcı nahiyesi, dağlarından kesilen odunların yakılması ile elde edilen ve yıllık 10.000 ile 20.000 yük arasında değişen miktardaki kömürü her yıl maden idaresine vererek bu alanda önemli bir fonksiyon ifa etmiştir.

Bundan başka Palu, yine Avcı nahiyesinden ve daha başka yerlerden elde edilen kömürlerin Keban madenine ulaştırılmasında kullanılan keleklerin yapımında kullanılan hayvan derilerinin de temin edildiği bir yer olarak bu alanda önemli bir fonksiyon daha icra etmiştir. Yine Huşin'de edilen ham bakır cevherinin Ergani'ye naklinde kullanılan nakil hayvanlarının da temin edildiği yerlerden birisi olarak da Palu bu sektördeki yerini almıştır.

⁸² BOA, CDRB. 3-131. Tızlak, a.g. e., s. 172.

KAYNAKÇA

a. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan ve dipnotlarda gösterilen çeşitli tasniflerdeki belgeler.

b. Telif Eserler

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. 1, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000.

Tızlak, Fahrettin, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik(1775-1850)*, TTK, Ankara, 1997.

-----, "Osmanlı Devleti'nde Madencilik", *Osmanlı*, c. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 312-321.

Uzun, Celaleddin, "Osmanlı Döneminde Palu Çevresinde Çıkarılan Maden Kaynakları", *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı XXXV. Ağustos 2018, s. 82-97.

c. Tezler

Tızlak, Fahrettin, *398 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili M. 1814/1815-1839(H. 1230-1255)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 1987.

Ekler

Ek 1:..Diyarbakir vilayeti Palu kazasının Huşin nahiyesinde bulunan bakır madeninin Hazaros Habbazyan Efendi ve ortaklarına ihalesi ile ilgili olarak adı geçen maden yatağı hakkında hazırlanan harita (BOA, İ.MMS. 165-4. H. 14.5.1331/M 21 Nisan 1913)*

* Bu harita, arşiv kataloğunda konu ile ilgili olarak yer alan sekiz parça harita parçalarının birbiri ile uyumlu olan üç tanesinin birleştirilmesi ile tarafımızdan oluşturulmuştur.